

ساخت و بازسازی ویژگی‌ها

خیابان چهارباغ اصفهان

شنبه گلزار

چکیده

خیابان چهارباغ اصفهان به دلیل زیبایی و ساختار خاص خود، جزء خیابان‌های مشهور دنیا، چه در زمان ساخت آن در دوره صفویه و چه در زمان حال می‌باشد و در سفرنامه جهانگردانی که در سال‌های اولیه ساخت آن، به اصفهان آمده و از این خیابان دیدن کرده‌اند، وصف زیبایی و کم‌نظیر بودن این سازه شهری همواره آمده است. این مقاله در پی شناخت بهتر ویژگی‌های این خیابان و دلیل محبوب بودن آن در بین بازدیدکنندگان است. بنابراین، نخست پرسش‌های زیر مطرح می‌شود:

- آیا نقشه خیابان چهارباغ پیش از اصفهان در شهر دیگری اجرا شده است؟

- هدف از ساخت این خیابان به این شیوه چه بوده است؟

- چه ویژگی‌هایی خیابان چهارباغ را از دیگر خیابان‌ها متمایز می‌سازد؟
جست‌وجوی پاسخ این پرسش‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، مشاهده و عکس‌برداری، به تدوین این مقاله انجامید که منحصربه‌فرد بودن چهارباغ از لحاظ ساختار شهرسازی و استفاده از آن به‌عنوان تفرجگاه را تأیید می‌کند.

کلیدواژه‌ها: اصفهان، صفویه، معماری، شهرسازی، چهارباغ

مقدمه

اصفهان شهری است که بخش مهمی از شهرت و اعتبار خود را مرهون ساخت و سازهای دولت صفویه، به‌ویژه شاه‌عباس اول، است. این شهر به خاطر موقعیت استراتژیک از نظر جغرافیایی، دور بودن از مرز و خطر حمله دشمنان، وجود رود پرآب زاینده‌رود و زمین حاصلخیز و آب‌وهوای معتدل، پایتخت دولت صفویه گردید.

خیابان چهارباغ از جمله آثاری است که مورد توجه بازدیدکنندگان اروپایی قرار دارد و با وجود تغییرات زیاد در طول سال‌های متمادی، همچنان جزو شاخصه‌های مهم شهرسازی در ایران است. بر کسی پوشیده نیست که نمونه‌هایی از خیابان به همراه باغ و عمارت در کنار آن، پیش از چهارباغ اصفهان، ساخته شده بود، اما آنچه نمونه موجود در اصفهان را متمایز می‌ساخت، برنامه و نقشه مدون برای ایجاد فضایی با اصول شهرسازی پیشرفته و کامل شده از نظر زیرساخت و روساخت بود.

پیشینه ساخت

اولین نوشته‌ای که در آن به «چهارباغ» اشاره می‌شود، تاریخ بخارا (مربوط به قرن سیزدهم میلادی / ششم هجری) است؛ حال آنکه استفاده رایج از این کلمه در اشاره به باغ، در نوشته‌های قرن پانزدهم به چشم می‌خورد. از این رو هر باغی می‌تواند یک چهارباغ نیز باشد. این کلمه به معنای «چهاربخشی» است و در مفهوم و درک عامیانه، نشان‌دهنده باغی بوده است که به وسیله نهرهای آب به چهار قسمت تقسیم شده باشد. یافته‌های باستان‌شناسی قدمت این نقشه برای طرح‌ریزی فضای باغ را به دوران هخامنشی و باغ‌های پاسارگاد - که در لفظ باستانی پائیردانا (پردیس)، به معنی «مکان محصور» نامیده می‌شد - می‌رساند. ساختار این باغ‌ها به شکلی بود که آب‌گذرهای متقاطع، سطح آن را به چهار بخش تقسیم می‌کردند و در این بخش‌های چهارگانه درخت‌کاری و گل‌کاری می‌شد. برخی استفاده از عدد چهار در معماری باغ‌های ایرانی پس از اسلام را به نهرهای چهارگانه بهشت نسبت می‌دهند که در مورد دوران پیش از اسلام صدق نمی‌کند. دلیل این امر را باید مقدس شمردن عناصر چهارگانه طبیعت، یعنی آب، باد، خاک و آتش دانست. البته دور از ذهن نیست که این تفکر در دوران پس از اسلام نیز تأثیر خود را حفظ کرده باشد.

پس از آن، نمونه‌های فراوانی از باغ‌های محصور در سرزمین‌های اسلامی دیده می‌شود که هرکدام با زیبایی هرچه‌تمام‌تر، بخشی از تاریخ معماری منظر و باغ‌سازی را به نمایش می‌گذارند اما تمام این موارد با راه‌ها و نهرها و بخش‌های درخت‌کاری در فضایی محصور و بیشتر در کاخ‌های پادشاهان ساخته می‌شد. از این رو، خیابان چهارباغ اصفهان، گونه‌ای جدید در شهرسازی عمومی به شمار می‌رود.

در شهرسازی ایرانی، پیشینه خیابان - به معنی راه فراخ و درازی که در آن نهرآب و درختان باشد - به قرن دوم هجری می‌رسد اما هیچ‌یک از مواردی که با نام خیابان یا با مفهوم خیابان قبل از چهارباغ اصفهان شکل گرفته بود، واجد طراحی بدنه و کف نبوده و فقط مواردی که خیابان در درون باغ بوده، طراحی کف داشته است.

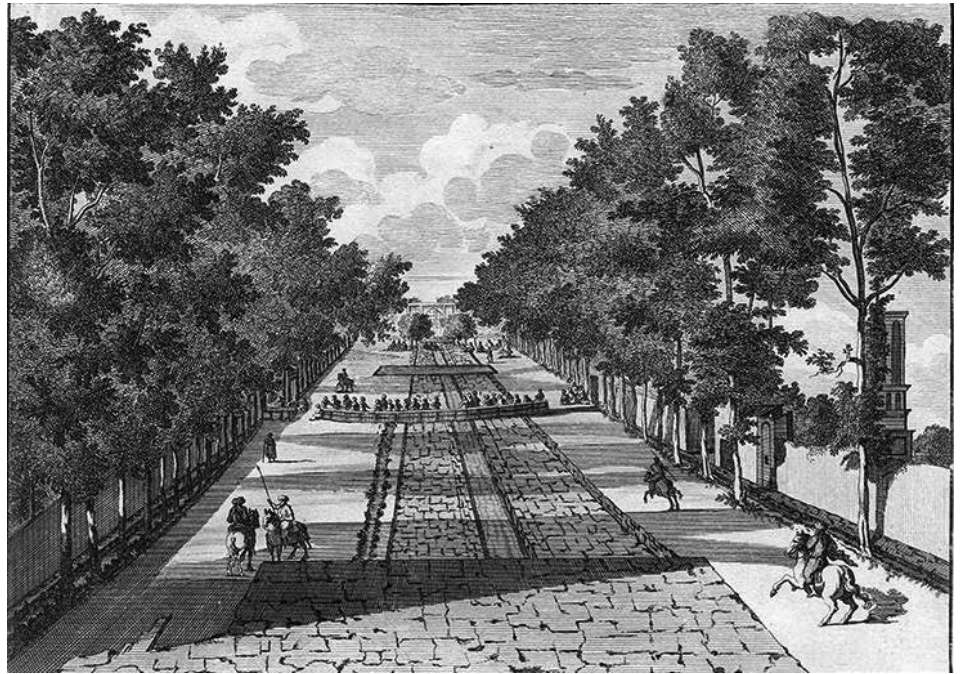

شکل‌گیری خیابان چهارباغ

پس از تصمیم‌گیری برای احداث راهی که حد فاصل مرکز شهر و منطقه حکومتی تا آن‌سوی زاینده‌رود باشد، نیاز به تملک باغ‌ها و زمین‌های این ناحیه بود که گویا صاحب آن‌ها حاضر به فروش نشده بود. به همین دلیل، شاه‌عباس این باغ‌ها را اجاره ابدی کرد. از این رو، مهم‌ترین وجه تسمیه این خیابان را وجود چهارباغ در اطراف آن می‌دانند که شاردن آن‌ها را

خیابان چهارباغ در زمان حال، نگارنده.

در مفهوم و درک
عامیانه، چهارباغ
نشان دهنده
باغی بوده است
که به وسیله
نهرهای آب به
چهار قسمت
تقسیم شده
باشد

چهارباغ انگور ذکر کرده است؛ کمپفر علت این نام‌گذاری را تقاطع با زاینده‌رود و تقسیم شهر به چهار منطقه در اطراف آن می‌داند و آدام اولناریوس بر این باور است که باغ با چهار خیابان عمود بر هم به چهار قسمت تقسیم شده و به همین جهت چهارباغ نام گرفته است. اسکندر بیک ترکمان، تاریخ‌نگار عصر شاه‌عباس اول، دربارهٔ احداث خیابان چهارباغ چنین می‌نویسد: «از دروب شهر، یک دروازه در حریم باغ نقش جهان واقع و به درب دولت موسوم است، از آنجا تا کنار زاینده‌رود خیابانی احداث فرموده، چهارباغی در هر دو طرف خیابان و عمارات عالیه در درگاه هر باغ طرح انداختند و از کنار رودخانه تا پای کوه جانب جنوبی شهر، انتهای خیابان قرار داده، اطراف آن را بر امرا و اعیان دولت قسمت فرموده‌اند که هر کدام باغی طرح انداخته، در درگاه باغ عمارتی مناسب درگاه ترتیب دهند و...». چهارباغ دوره صفوی از دروازه دولت (میدان امام حسین (ع) کنونی) تا میدان انقلاب و ابتدای سی‌وسه‌پل و از انتهای پل تا

دروازه شیراز (میدان آزادی کنونی)، امتداد می‌یابد. در ابتدای این خیابان در دروازه دولت، کوشکی دو طبقه با پنجره‌های زیاد چوبی ساخته شده بود که به «جهان‌نما» شهرت داشت. در انتهای دیگر خیابان نیز باغ هزارجریب قرار می‌گرفت که عمارت ورودی آن به‌دقت طراحی شده بود. در طول خیابان در فاصله‌های منظم، عمارت‌ها و کوشک‌هایی به دستور شاه توسط درباریان ساخته شده بود که به ترتیب در شرق خیابان پس از عمارت جهان‌نما عبارت بود از باغ خرگاه (خیمه‌گاه)، باغ بلبل، دروازه منتهی به قصر سلطنتی، باغ توت، مهمانخانه درویشان نعمت الهی و شیرخانه (باغ خانه شیران)؛ و در غرب خیابان، باغ هشت‌گوش، باغ تخت، دروازه نقاشی و طلاکاری به بیرون شهر، باغ مو (انگور)، مهمانخانه درویشان حیدری و طاووس خانه (باغ مرغان شاهی). در دو سوی این خیابان دو ردیف درخت چنار کاشته شد که در دوره قاجار به چهار ردیف رسید. همچنین، بیشتر جهان‌گردان به نهر وسط خیابان و حوض‌های تعبیه شده در این مسیر اشاره کرده‌اند و شاردن تعداد این حوض‌ها را هفت عدد ذکر کرده است. این حوض‌ها از سنگ مرمر سفید ساخته شده بودند و در نظر اولتاریوس «فوق‌العاده زیبا» می‌آمدند. قرینه‌سازی در دو سمت خیابان با قرارگیری سردرها، رعایت شده بود. بیشتر سیاحان به عمومی بودن باغ‌ها اشاره کرده‌اند؛ برای مثال، دلاواله در این باره می‌نویسد: «این باغ‌ها متعلق به شاه است ولی مردم با آزادی کامل از آن‌ها استفاده می‌کنند و آن قدر میوه در این باغ‌ها وجود دارد که برای تمام شهر کافی و حتی زیاد است».

این خیابان به‌عنوان محلی برای تفریح و آسایش مردم عادی در نظر گرفته شده بود و حتی یک روز در هفته برای بانوان قرق می‌شد تا آزادانه در چهارباغ گردش کنند. در سفرنامه‌ها از وقت‌گذرانی مردم در قهوه‌خانه‌های اطراف چهارباغ، در سایه‌سار درختان چنار یا روی تخت‌هایی که بر نهر یا حوض‌های وسط خیابان زده می‌شد، گفته شده است که به قلیان کشیدن و گوش دادن به نقالان و معرکه‌گیران می‌گذشت. در حقیقت خیابان چهارباغ یک تفرجگاه عمومی مصفا بود.

یکی دیگر از خصوصیات مهم خیابان چهارباغ، به نمایش گذاشتن دستاوردهای شهر و اجرای آیین‌های عمومی بود؛ از جمله مراسم مختلف از قبیل استقبال از سفراء گردش‌های درباری، آیین‌های رژه و مراسم آب‌پاشان که همه مردم در آن شرکت می‌کردند.

انگیزه ساخت و نام‌گذاری

شاه‌عباس اول، پیش از آنکه به سلطنت برسد، دوران کودکی و نوجوانی‌اش را در شهر هرات گذرانده بود. هرات از جمله شهرهای زیبای دوران اسلامی است که همواره وصف زیبایی‌هایش در کتاب‌های مختلف به میان آمده و از آن با عنوان «باغ شهر هرات» نام برده شده است. از سوی دیگر، باغ‌های تیموری شهرت بسیاری داشته‌اند و باغ‌های ساخته شده در سمرقند توسط تیمور و جانشینانش را می‌توان ریشه اصلی باغ‌های صفوی دانست؛ از این رو

می‌توان چنین پنداشت که شاه‌عباس با در ذهن داشتن شهری که کودکی‌اش را در آن گذرانده بود و پر از باغ‌های پر درخت زیبا بود، به هنگام استقرار در اصفهان تصمیم به ساختن پایتختی زیبا با در نظر گرفتن اصول شهرسازی جدید گرفت. باغ در نهاد ایرانیان، که اکنون مسلمان شده‌اند، از روزگاران قدیم نمادی از بهشت ابدی بوده است. این علاقه به برپا کردن فضاهای پر گل و درخت، با آبهوای تقریباً خشک سرزمین ایران در بیشتر نقاط آن نیز بی‌ارتباط نیست. پس از ورود اسلام به ایران، این تفکر قدرت بیشتری گرفت و تلاش‌ها برای ساختن باغ بهشت در روی زمین قوت گرفت. تقسیم آن به چهار بخش هم ریشه در اعتقاد به تقدس عدد چهار و عناصر چهارگانه طبیعت دارد.

و اما نکته پایانی و قابل توجه در مورد خیابان چهارباغ، نام این خیابان است. دلایل مختلفی که برای نام‌گذاری آن برشمرده‌اند، بیان شد ولی آنچه بسیار ساده و روشن درباره ساختار این خیابان و در توصیف اسکندریک ترکمان و شاردن به آن اشاره شده این است که در هر سوی این خیابان چهارباغ متفاوت وجود داشته است و از آنجاکه این خیابان دارای دو معبر بوده و مردمی که از شمال به جنوب و برعکس از این خیابان گذر می‌کرده‌اند، هر یک در مسیر خود چهار عدد باغ را از نظر می‌گذرانده‌اند، آیا این دلیل نام‌گذاری این خیابان نیست؟ عجیب آنکه کسی تا به حال اشاره‌ای به این موضوع نداشته است!

منابع

۱. پتروچیولی، آتیلیو. (۱۳۹۲). باغ‌های اسلامی: معماری، طبیعت و مناظر (ترجمه مجید راسخی). تهران: روزنه.
۲. قلی‌پور، سودابه. (تابستان ۱۳۹۳). بازآفرینی خیابان چهارباغ عباسی اصفهان در دوره‌های صفویه و قاجار با تأکید بر بیان تصویری از نوشته‌های سیاحان. نشریه باغ نظر، ۱۱(۲۹)، ۴۶ - ۳۳.
3. Gholipour, Soudabe & Heydar Nattaj, Vahid. (2016). The Impact of Timurid gardens in Samarkand on Safavid gardens in Isfahan (Chaharbagh). Bagh-e nazar magazine, 13(40), 5-18.